

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ІСЛАМОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Аль-Калям

№ 5

Бібліотека
ісламознавства

Вінниця
«Твори»
2015

УДК 297
ББК 86.38

A56

Рекомендовано до друку редакційною радою Українського центру ісламознавчих досліджень (протокол №2 від 10.09.2015 р.)

Редакція не завжди поділяє думку авторів і залишила авторський стиль статей

Рецензенти:

кандидат історичних наук Козловський І.А.
кандидат історичних наук Луковенко І.Г.
кандидат історичних наук Губарєв В.К.
кандидат філософських наук Іванченко В.І.

Редакційна колегія:

Ісмагілов С.В. – президент Українського центру ісламознавчих досліджень (УЦІД),
Козловський І.А. – к.і.н., президент Центру релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків (ЦРДМДС), віце-президент УЦІД,
Хамза Іса – представник Всеукраїнської асоціації громадських організацій Альраїд у Донбасі,
Іванченко В.І. – к.філос.н., член правління ЦРДМДС
Бородіна В.В. – віце-президент ЦРДМДС
Якубович М.М. – к.філос.н., с.н.с. НУ «Острозька академія»
Халіков Р.Х. – к.філос.н., член правління УЦІД.

A56 **Аль-Калям Випуск № 5** // Збірка наукових праць УЦІД // Бібліотека ісламознавства. – Вінниця: 2015. – 218 с.

В п'ятому номері збірки «Аль-Калям» представлені матеріали IV Міжнародної ісламознавчої школи «Сучасні тенденції в ісламському світі», яка тривала з 20 до 24 липня 2015 року та організована Українським центром ісламознавчих досліджень за підтримки Всеукраїнської асоціації громадських організацій «Альраїд», а також інші матеріали.
Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів, а також усіх зацікавлених у розумінні феномену ісламу в світі та Україні.

© УЦІД
© Фриндак Ю.В., Ісмагілова І.Х,
дизайн обкладинки
© автори статей

Зміст

<i>Від редакції</i>	5
<i>Ярош Олег</i> Суфії у західноєвропейському мегаполісі: релігійно-філософські традиції та соціокультурний контекст	7
<i>Сипко Богдана</i> Реакція основних ісламських федерацій Франції на паризькі теракти січня 2015 р.	16
<i>Слюсар Вадим</i> Ісламофобія як інструмент «раціонального» насилля у сучасній західній суспільній свідомості	27
<i>Євлоєва Тетяна</i> Проблема збереження етнокультурної ідентичності мусульман-українців	46
<i>Жангожа Рустем</i> Український дискурс мультикультуралізма и транскультурації. Проблемы политического ислама	59
<i>Олійник Олександра</i> Український вимір ісламської ідентичності	72
<i>Щепанський Віталій</i> Рукописний хамаїл з Острога ХХ ст. як орієнтир для ідентифікації волинських татар	85
<i>Пророченко Наталія</i> Політична еліта Ірану: досвід поєднання традиції і сучасності у формуванні курсу суспільно-політичного розвитку	93

Швед В'ячеслав

Політичний іслам на роздоріжжі: можливі сценарії розвитку у постреволюційний період 110

Якубович Михайло

Проблеми ісламської державності у дзеркалі боснійського мислителя Хасана Кафі 124

Мхитарян Наталія

Роль Туреччини в сучасних геополітичних процесах на Близькому Сході 132

Халіков Руслан

«Ісламська держава» — контрсекулярний мусульманський проект глобального розвитку 143

Артамонов Александр

Проект «исламского мира» как традиционалистская альтернатива западной глобализации 163

Вінічук Ліана

Реалізація ісламської соціальної доктрини мусульманськими організаціями України 179

Максименко Ольга

Філософські та етичні засади ісламу і християнства 188

Ісмагілов Сергій

Споглядальні духовні практики в Ісламі 196

Якубович Михайло

Сучасна мусульманська філософія: проблеми та перспективи 203

Український центр ісламознавчих досліджень 215

Відомості про авторів 217

Вадим Слюсар

Ісламофобія як інструмент «раціонального» насилля у сучасній західній суспільній свідомості

Актуальність дослідження. Феномену насилля як онтологічної засади соціального буття присвячено чимало досліджень філософів, соціологів, психологів, педагогів. Апогеєм домінування насилля у суспільстві стала перша половина XX століття, особливо у період від Першої світової війни до другої. Усвідомленням людством після цього руйнівної дії насилля призвело до засудження екстремістських політичних течій, створення міжнародних організацій міждержавних утворень для запобігання масовому знищенню людей та ескалації насилля. Утім, політичні методи упередження насилля виявилися недостатньо ефективними, оскільки час від часу в різних країнах виникають спалахи насилля від найменших зіткнень урядових військ із протестуючими до тотального знищення на державному рівні представників певних соціальних спільнот за класовою,

расовою, етнічною чи релігійною ознаками (напр., режим «червоних кхмерів», геноцид у Руанді, Югославська війна). Разом з тим перед науковцями нині актуалізується проблема дослідження змін соціальної дії насилля за змістом під впливом глобалізаційних процесів. Глобалізаційні процеси виявили тенденцію до утвердження прихованого насилля, тобто насилля із мінімальним використанням фізичної сили. Важливу роль у цьому відіграють продукovanі в масовій культурі та поширені через засоби масової комунікації норми поведінки споживацького способу життя. Значна кількість сцен насилля у художніх фільмах, засилля кримінальних хронік у новинах створюють образ жорстокого соціального середовища, умовою виживання в якому є неосмислене слідування існуючим нормам та упередження їх порушення іншими. Дедалі більше можна спостерігати продукування образу найбільшого порушника такої «соціальної стабільності» — мусульман. Відтак, актуалізується необхідність дослідження.

Метою статті є з'ясування причин появи і продукування такого образу мусульман як агентів насилля у західній масовій культурі під впливом глобалізаційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Насилля як феномен є складовою частиною сили. Насилля є формою суспільних відносин, за яких одні індивіди, а також їх групи та організації частково чи повністю підкорюють інших, використовуючи методи примусу та загрози життю. Також насилля розуміється як визначений спосіб впливу людини на людину з метою викликати його відповідну для себе поведінку¹.

1 Hofmeister H. Der Wille zum Krieg oder Die Ohnmacht der Politik. Ein philosophisch-politischer Traktat / H. Hofmeister. — Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. — S. 18.

Поняття «насилля» розуміється у соціально-філософському змісті, по-перше, як невинуватене, несправедливе використання сили для вирішення певних соціальних завдань, що зазвичай призводить до перекидання поставлених (навіть благородних) цілей і мети, а, по-друге, як примус (дія), до якого вдається особа, група, держава для досягнення поставлених цілей; це використання сили пов'язане з прямим заподіянням фізичного, психічного чи морального збитку іншій особі або державі чи погрозою такого заподіяння². Узагальнюючи різні підходи насилля можна визначити як форму суспільних відносин, в яких одні індивіди чи соціальні групи та класи застосовують до інших примус, спрямований на їх волю, завдаючи фізичної, психічної чи моральної шкоди іншій особі шляхом застосування сили чи погрози її застосування з метою спонукати об'єкта впливу до визначеної поведінки, до певних дій і стигматизований суспільством як «необхідне» та водночас «небажане» її застосування³. Як зазначалося, насилля є онтологічною ознакою соціального буття, адже, вказував Ж. Дерріда, буття без насилля було б буттям, яке відтворює себе поза сущим: нічим, не-історією, невідтворенням, не-феноменальністю⁴. Насилля реалізується через дію, що не отримала схвалення від об'єктів, на які вона спрямована, їх права та інтереси ігноруються.

2 Геополітичний словник : навч. посіб. / [кол. авт. : Саух П. Ю., Бутковська Н. Ю., Герасимчук А. А. та ін.]; за заг. ред. проф. П. Ю. Сауха. — К. : «МП Леся», 2010. — С. 1.

3 Слюсар В. М. Деякі зауваження до визначення поняття «насилля»: соціально-філософський аспект / В. М. Слюсар // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — 2015. — № 98. — С. 247.

4 Дерріда Ж. Насиліе и метафизика // Левинас Э. Избранное: Трудная свобода / Эмманюэль Левинас. — М.: РОССПЭН, 2004. — С. 713.

В. Беньямін у праці «До критики насилля» вказував на існування двох видів насилля: «міфічного» та «божественного»⁵. Перше є інструментом руйнування існуючих соціально-правових норм та встановлення нових, а друге — підтримки нововстановлених норм, «чистим» насиллям. «Міфічне насилля» здійснюється суворими і навіть жорстокими кривавими методами, які дезінтегрують суспільство, чия цілісність зберігається передусім на домінуванні всезагального стану страху. Важливим способом переходу до «божественного насилля» підтримки його дії, що здатне інтегрувати суспільство, є «принесення жертви», тобто формування у суспільній свідомості образу спільного ворога, утвердження стану «всі проти одного». За теорією «жертвової кризи» Рене Жирара при переході до якісно нового культурного і соціального ладу завжди настає соціальна криза, коли втрачається розрізнення між нечистим і очищувальним насиллям⁶. Подолання кризи відбувається шляхом здійснення соціально сприйнятливих «жертвоприношення», тобто формується образ спільного ворога, на боротьбу з яким закликаються усі верстви населення. Одноосібне руйнівне насилля змінюється на загальне інтегративне і, найголовніше, законне. В. Беньямін наголошував, що суспільство не визнає одиничного, одноосібного насилля, оскільки «... право розглядає насилля в руках окремої особи як небезпеку, яка підриває правовий порядок»⁷. Таким чином утверджується єдине спільне загальновизнане насилля,

5 Benjamin W. Zur Kritik der Gewalt // Benjamin W. / Gesammelte Schriften, vol. II. 1, herausgegeben von R. Tiedemann e H. Schweppenhauser, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1999. — S. 179-204.

6 Там само. — S. 64.

7 Там само. — S. 183.

покликане підтримувати суспільний порядок, заперечуються прояви одиничного насилля, здійснюване конкретними соціальними спільнотами як руйнівне. Завершальним актом утвердження «божественного насилля» є визнання жертвою своєї провини.

Глобалізаційні процеси виявили системні кризові явища, спричинені, передусім, соціальною, економічною та культурною нерівномірностями суспільств, взаємодія яких суттєво посилилася через зникнення кордонів, втрати території багатьох соціальних функцій. Ідеологія глобалізму покликана подолати кризові явища, об'єктивно спричинені глобалізацією. Глобалізм визначає «жертвою», принесення якої дозволить легалізувати насилля, «суб'єкт, здатний до насилля». Відповідно змінюється принцип протидії насиллю: якщо раніше стояло завдання зупинити насилля, запобігти його ескалації, то нині інше завдання — зупинити насилля до його появи, відсторонити потенційних носіїв соціальної нестабільності від управління суспільством і, як кінцева мета, утвердити правомірність «легітимного» насилля. «Суб'єкт, здатний до насилля» — це не конкретна особа, це образ, продукований в масовій культурі, в якому в концентрованій формі закріплюється культура незахідноєвропейського типу як загроза економічній, соціальній та культурній стабільності Заходу. Таким суб'єктом може стати як окрема особа, так і соціальні групи й спільноти (напр., жителі афроамериканських гетто в США), а також цивілізації (передусім, ісламська).

Релігійна основа для визначення «суб'єкта, здатного до насилля» актуалізувалася за останні десятиліття. Причиною цього Е. Тоффлер назвав кризу сучасної стадії розвитку західної цивілізації (цивілізації Другої хвилі), яку викликав

секуляризм. Як наслідок, зростають релігійні екстремістські течії, які прагнуть повернути допромисловий фундаменталізм, а також неоязичницькі релігійні рухи та нетрадиційні вірування. Вони ставлять за мету «втамувати релігійну спрагу». Утім, релігійні пристрасті, чи вони щирі, чи лише маска інших почуттів, можуть стати іграшкою політичних демагогів і занадто легко перетворені на спрагу насилля⁸. Актуалізована нині роль ісламу не лише як духовно-культурного фактору, а як засобу цивілізаційної та національної ідентичності в глобалізованому світі, який заперечує процеси секуляризації. Іслам, на думку відомого українського релігієзнавця А. Колодного, є мирна релігія, але він не терпить несправедливості щодо себе, він здатний активно захищати себе від скривдників, здатний до помсти⁹. Разом з тим, не погодимося із думкою Е. Тоффлера про те, що саме пам'ять про недавній колоніалізм є причиною негативного ставлення мусульманських народів до західної цивілізації¹⁰. Така позиція абсолютизує політичну складову цієї проблеми, залишаючи поза увагою конфлікт між мусульманським способом життя з формами духовності та життєдіяльності, які утверджуються в суспільстві постмодерну, й проникають переважно через молодіжне середовище.

8 Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. — С. 321.

9 Колодний А. Мусульманська загроза: ілюзія чи реальність? / А. Колодний // Іслам в його проблемах і трансформаціях За науковою редакцією докторів філософських наук А. Арістової та А. Колодного // Українське релігієзнавство. — К., 2010. — Спецвипуск 2010-1. — С. 102.

10 Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. — С. 321.

Аналізуючи визначені дослідниками проблем ісламу В. Шадідом та П.С. ван Конінгсвельдом причини негативного відношення Заходу до мусульман загалом, зокрема такі моделі як: модель мінливих відносин між начальником і підлеглим; модель зіткнення цивілізацій та обов'язкового ворога; модель політичного ісламу; модель спрощеної інформації і модель збільшеної мусульманської імміграції в Західний Світ¹¹, можна акцентувати на ролі масової комунікації у формуванні негативного образу мусульман. Одним з перших кроків до утвердження в масовій свідомості уявлення про мусульман як суб'єктів, здатних до насилля, була поширена у західних мас-медіа перед війною 1991 року в Перській затоці «експертна» інформація про Близький Схід та арабів. Стверджувалося, що там «усі дороги ведуть до базару; араби розуміють лише силу; брутальність і насилля — елементи арабської цивілізації; іслам — нетолерантна, сегрегаційна, «середньовічна», фанатична, жорстока, антижіноча релігія»¹². Самі араби протягом останніх десятиліть зображаються виключно як насильники та вбивці. Більше того, і донині, як стверджує Е. Саїд, «немає жодної іншої такої етнічної або релігійної групи, про яку було б дозволено писати або казати все, не наражаючи себе на небезпеку категоричних спростувань і протестів»¹³. Водночас

11 Shadid W. The Negative Image of Islam and Muslims in the West: Causes and Solutions / W. Shadid & P.S. van Koningsveld // Shadid W. Religious Freedom and the Neutrality of the State: The Position of Islam in the European Union / W. Shadid & P.S. van Koningsveld (Eds.). — Leuven: Peeters, 2002. — P. 177.

12 Саїд Е. Культура й імперіалізм / Едвард Саїд. — К.: Критика, 2007. — С. 414.

13 Саїд Е. Орієнталізм / Едвард В. Саїд; [пер. з англ. В. Шовкун]. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — С. 372.

будь-які інші думки з цього приводу засуджуються, піддаються нищівній критиці. А після подій 11 вересня 2001 року іслам став ототожнюватися з насиллям. Так, здійснивши лінгвістичний аналіз концепту «іслам» в англomовній публіцистиці, О. Хорошун стверджує, що у американському концептуальному просторі «Іслам» викликає негативні асоціації¹⁴. Образ мусульман як «суб'єктів, здатних до насилля» характеризується цілісністю, тобто весь ісламський світ сприймається як однорідний, індивідуально-групові відмінності стерті. Більше того, «часто він постає навіть не як узагальнюючий образ, а як персоніфікація усього злого, ворожого і жорстокого у світі»¹⁵. «Інший», який оцінюється як «ворожий» стає потенційним носієм насилля, якого потрібно негайно зупинити.

Варто відзначити, що незавжди засоби масової інформації здійснюють цілеспрямоване формування образу мусульман як «суб'єктів, здатних до насилля». Так, українська журналістка О. Гнесь, проаналізувавши форму подачі новин про події в ісламських країнах українськими телеканалами, дійшла висновку, що, з одного боку, ними інформація подається без ідеологічної ксенофобної упередженості щодо мусульман, а з іншого — через професійні штампи та кліше інформація подається необ'єктивно, не у повному

обсязі¹⁶. Будь-яка надзвичайна подія (вибух, аварія і т. д.) в цих країнах стереотипно подається без старанної перевірки фактів як терористичний акт, навіть, якщо це побутові випадки. Така стереотипізація та використання кліше дозволяють журналістам суттєво економити час при підготовці матеріалів, зміст яких не потребує обов'язкової перевірки. Разом з тим це має і політичну основу, оскільки для стереотипізації ісламу у мас-медіа характерними, за визначенням М. Бутиріної, є «інституціоналізація, політизація й десакралізація релігії; викривлення засадних її положень; актуалізація упередженого ставлення до мусульман, що негативно позначається на міжконфесійних відносинах ... Типовим для медіа є недиференційоване подання релігії в аспекті духовності людини та в розрізі ззовні нав'язаних їй спекулятивних політичних претензій»¹⁷. Таким чином, у мас-медіа стереотипізується асоціативний ряд: «іслам» — «насилля», «ісламський світ» — «тероризм», «мусульманин» — «віруючий, здатний до насилля». У такий спосіб конструюються моральні паніки щодо ісламської загрози, тиражуються й миттєво поширюються образи мусульман як «Ворожих» (замінюючи уже раніше створений образ «Чужих»). У свою чергу це актуалізує необхідність для кожного мусульманина виправдовуватися, що він не є терористом і не має

14 Хорошун О. О. Іслам у сучасній американській мовній картині світу (на матеріалі американської газетної публіцистики). / О. О. Хорошун // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2011. — С. 40 — 43.

15 Бутиріна М. Стереотипізація ісламу. Ісламофобія як феномен масової свідомості / М. Бутиріна // Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози [колективна монографія] / Відп. ред. доктор філос. наук Арістова А. В. // Українське релігієзнавство. — К.: УАР, 2011. — № 57. — С. 170.

16 Гнесь О. Стереотипізація ісламу і формування ісламофобії в Україні засобами масової інформації / О. Гнесь // Іслам в його проблемах і трансформаціях За науковою редакцією докторів філософських наук А. Арістової та А. Колодного // Українське релігієзнавство. — К., 2010. — Спецвипуск 2010-1. — С. 128.

17 Бутиріна М. Стереотипізація ісламу у мас-медіа / М. Бутиріна // Іслам в його проблемах і трансформаціях За науковою редакцією докторів філософських наук А. Арістової та А. Колодного // Українське релігієзнавство. — К., 2010. — Спецвипуск 2010-1. — С. 120.

наміри здійснити насильницькі акти. На тлі зростання апокаліптичної теми явище поширення ісламу маркується як «катастрофа» в одному ряду з темами кінця світу через природні катаклізми та через вторгнення інопланетян.

Ще одним способом формування образу мусульман як «суб'єктів, здатних на насилля» є реалізація принципу європоцентризму, що передбачає визначення усіх досягнень (культурних, економічних, політичних, правових і т. д.) західної цивілізації як зразкових. За доби глобалізації дедалі більше досягнення інших цивілізацій, їх традиції та соціокультурні норми оцінюються у суспільній свідомості Заходу як застарілі, несучасні. У той же час, як зазначає Садик Дж. аль-Азм, сучасність — це суто європейський винахід, Європа взагалі «створила сучасний світ не для того, щоб звертатися до арабів, мусульман чи до будь-кого іншого за порадою, а зробили це за рахунок усіх інших»¹⁸. Аналіз ісламської культури на основі європоцентристського принципу здійснюється не для пошуку точок конфлікту між Заходом і Сходом для його розв'язання, не для розуміння поведінки мусульман, а, передусім, для підкреслення відмінностей та переваг західної культури¹⁹.

До «суб'єктів, здатних до насилля» причисляються також «новітні варвари». Сучасна техногенна, віртуалізована західна культура зазнає значного впливу «відсталих», з її

18 al-Azm S. J. Islam, Terrorismus und der Westen / Sadik J. al-Azm // Europäische und islamisch geprägte Länder im Dialog. Gewalt, Religion und inkulturelle Verständigung. — Berlin: Akademie Verlag, 2006. — S. 115-116.

19 Shadid W. The Negative Image of Islam and Muslims in the West: Causes and Solutions / W. Shadid & P.S. van Koningsveld // Shadid W. Religious Freedom and the Neutrality of the State: The Position of Islam in the European Union / W. Shadid & P.S. van Koningsveld (Eds.). — Leuven: Peeters, 2002. — P. 176.

позицій, культур. Це явище у філософських науках отримало назву «новітнє варварство». «Новітній варвар» — це той, хто постійно руйнуючи шукає шляхи, навіть там, де західна культура бачить «нездолані гори». Новітні варвари, за М. Хардтом та А. Негрі, «руйнують стверджувальним насиллям, прокладаючи нові стежини життя через власне матеріальне існування»²⁰. Виникає проблема, як «варвар» зможе вправлятися з новітніми досягненнями культури. Варто зазначити, що взаємодія «людина — техніка» під впливом глобалізаційних процесів призвела, за висловом Е. Балибара, до «інституціональної расизації ручної праці» як прояву «класового расизму». Автоматизація виробництва виявила нову форму презирства — до механізованої тілесної праці, де людина є додатком до машини. Така праця є надексплуатацією, за якої відбувається послідовне руйнування організму та пригнічення інтелектуальних функцій²¹. Як правило, іммігранти, серед яких значну частину складають мусульмани, покликані виконувати в європейських державах саме таку працю.

Переважає більшість мусульман, які проживають нині у Європі, переселилися сюди ще в 60-тих роках ХХ століття. Однією з основних причин було стрімке економічне зростання багатьох європейських країн, які пережили за півстоліття дві світові війни та важку за наслідками економічну кризу. Виникла потреба у додатковій робочій силі. Низкою країн Західної Європи були прийняті закони, кодекси, міжурядові

20 Хардт М. Империя / Майкл Хардт, Антонио Негри; [пер. с англ. под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова]. — М. : Праксис, 2004. — С. 203.

21 Балибар Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Этьен Балибар, Иммануил Валлерстайн; [пер. с фр. под ред. О. Никифорова и П. Хицкого]. — М. : Издательство «Логос», 2004. — С. 245-246.

договори, покликані на залучення дешевої робочої сили за рахунок іммігрантів з ісламських країн (зокрема, закон Ламіна Гуйє (1946 р., закон Франції про надання французького громадянства жителям колоній), Британський національний акт (1948 р., закон Великобританії про надання підданства Великобританії жителям колоній), договір між ФРН та Туреччиною про найм трудових ресурсів (1961 р.), Кодекс про в'їзд і перебування іноземців та права притулку (Франція, 2005 р.), закон Франції про імміграцію та інтеграцію (2006, «закон Саркозі»)). Чимало мусульман походило з колишніх колоній Великобританії (Пакистан, Бангладеш), Нідерландів (Індонезія) та Франції (Алжир, Туніс, Марокко). Колонії за рахунок власних ресурсів завжди живлять економіку своїх поневолювачів. Разом із незалежністю вони отримали, як правило, у спадок виснажену вихолощену економіку, що позначається високим рівнем безробіття та низьким рівнем життя населення. Рятуючись від злиднів, представники колонізованих донедавна народів переселялись до колишніх країн-колонізаторів, погоджуючись на значно нижчу зарплатню, ніж у місцевого населення. З часом гастарбайтери, пустивши тут коріння, отримали право на запрошення до переїзду своїх родин («возз'єднання сімей»). А згодом, з прийняттям Женевської конвенції про статус біженців, тут з'явилися і значні групи біженців. Також мусульманська громада поповнилась, хоч і у значно меншій кількості, за рахунок студентів, які приїхали на навчання з мусульманських країн. Навіть криза 1974/ 75 рр. не зупинила притік іммігрантів, лише дещо загальмувала. У 90-тих роках відбулася чергова хвиля імміграції, заселялися уже і в південноєвропейські країни через їх географічну близькість до мусульманських країн. Упровадження Шенгенської зони

в Євросоюзі сприяло подальшій міграції мусульман з країн їх компактного проживання до інших європейських країн: Данії, Норвегії, Італії, Іспанії, Греції та ін. Соціальна, культурна та політична складова життя мусульманських общин у провідних європейських державах значною мірою ігнорувалися. Це спричинило комплекс проблем: зростання рівня безробіття, погані житлові умови, труднощі в отриманні освіти (особливо вищої), появу гетто — мікрорайонів міст, де мешкають переважно вихідці з ісламських країн, причому, в основному, у соціальному житті, право на отримання якого надавалося лише після певного періоду проживання в країні, напр. в Англії — 3-5 років. Бунт мусульман-іммігрантів проти визначеного їм місця в суспільстві долається через насильне «оцивілізовування варварів» з боку суспільства, що передбачає засвоєння уже наступним поколінням іммігрантів європейських культурних зразків.

Збільшення кількості мусульман в Європі ставить вимогу пошуку соціального компромісу, а відтак і необхідності демаркації понять «іслам» та «ісламський тероризм» у суспільній свідомості. Зокрема у матеріалах «Religion und Gewalt», підготовлених Австрійським Інститутом релігії та миру, містяться спеціальні роз'яснення про насилля, яке може виникати на релігійному ґрунті загалом та у практиці кожної релігії зокрема. Про іслам, який, щоправда, йде у списку першим (незрозуміла основа формування ряду), особливо наголошується, що іслам не є релігією насилля, як і всі релігії, іслам також представляє етику світу, метою якої є зниження міжособистісного насильства. А щодо питань застосування військового насилля, які розглянуті в ісламі, то відсутність їх в християнстві пояснюється, що Ісус не мав військової могутності, на відміну від Мухаммеда, який

був повноправним політичним лідером²². При цьому чітко визначені умови застосування військового насилля, оголошення джигад, розрізнення понять «фундаменталізм» та «тероризм».

Так, в 2007 році вийшов пакистанський фільм «Khuda Kay Liye», в якому засуджується з одного боку, ісламський екстремізм і безкарність злочинів американських спецслужб, з іншого. Фільм отримав багато кінематографічних нагород і навіть був показний в Індії, де 43 роки діяла заборона на показ пакистанських фільмів. А в 2010 році уже індійський Боллівуд випустив картину «My Name Is Khan», присвячений темі негативного образу мусульман в західній культурі та їх необхідності постійно виправдовуватися перед представниками західної цивілізації про відсутність намірів здійснювати терористичні акти.

Також нині все більше утверджується думка про розбудову європейської моделі ісламу, яка б інтегрувала європейських мусульман і сприяла їх адаптації до європейської спільноти. Як стверджує А. Колодний, лідерство протидії ісламському світу, поширенню мусульманства з підштовхуванням до цього єврейського лобі перебирають на себе США, прагнучи водночас повернути до цього і європейські країни²³. Це може призвести до протистояння двох цивілізацій — християнської та ісламської. На основі аналізу тенденцій розвитку європейських політичних процесів може-

22 Wagnsonner C. Religion und Gewalt: Ausgewählte Beispiele. Materialien für die Berufsethische Bildung / Christian Wagnsonner. — Wien: Institut für Religion und Frieden, 2007. — S. 10-11.

23 Колодний А. Мусульманська загроза: ілюзія чи реальність? / А. Колодний // Іслам в його проблемах і трансформаціях За науковою редакцією докторів філософських наук А. Арістової та А. Колодного // Українське релігієзнавство. — К., 2010. — Спецвипуск 2010-1. — С. 102.

мо стверджувати, що в принципі таку модель не прийняла європейська демократія за підтримки Ватикану. У основі політики Євросоюзу та багатьох інших країн Європи проголошується принцип толерантності до ісламу зокрема та багатьох інших релігій загалом. Утім прагнення США зберегти за собою функції «світового поліцейського» та нав'язування західних цінностей «незахідним» цивілізаціям реалізуються через зображення мусульман як ворога Заходу, поширення ісламофобних настроїв, утвердження мусульман як «суб'єктів, здатних до насилля».

Це призвело до того, що по відношенню до мусульманських громад у європейській політиці нині спостерігається амбівалентне ставлення. З одного боку, громади, як і інші релігійні громади, мають гарантовані демократичними конституціями європейських країн та «Європейською конвенцією з прав людини» (ст. 9) усі необхідні умови для реалізації релігійних прав і свобод. Забезпечення умов для розвитку ісламської культури є складовою політики європейського мультикультуралізму. Але з іншого, для мусульманина насамперед релігія виконує важливу функцію організації його життєдіяльності, а світські інституції без авторитету релігії сприймаються ним як другорядні. Це гальмує процеси інтеграції мусульман до європейської спільноти. Через це спостерігається певна недовіра і навіть агресія з боку низки європейських політиків. Вони вимагають вжити значних заходів щодо більш глибокої інтеграції мусульман в європейське співтовариство аж до обмеження імміграції представників етносів, які традиційно сповідують іслам.

Гостру дискусію у наукових і політичних колах в Німеччині і в Європі загалом викликала праця Тіло Саррацина (Thilo Sarrazin) «Німеччина самоліквідується»

(«Deutschland schafft sich ab»), в якій автор заявив, що імміграція мусульман (передусім арабів та турків) має шкідливий для Німеччини характер. Основною причиною нездатності цих іммігрантів інтегруватися до європейської спільноти він назвав ісламську культуру. Також, на його думку, відсутність розрізнення між ісламом та радикалізмом, фундаменталізмом та насиллям, а також висока фертильність, низький рівень освіти серед мусульман викликають зростання несприйняття їх у Європі²⁴. Відтак, образ мусульман як «суб'єктів, здатних до насилля» поповнюється ще однією ознакою — причина економічної та соціальної нестабільності. Цей аргумент актуалізується протягом останнього року у контексті пояснення економічних проблем, які виникають в результаті суттєвого збільшення кількості іммігрантів з мусульманських країн. При цьому ігноруються справжні причини зростання даної кількості — гуманітарна та соціально-економічна катастрофа в охоплених війною країнах Близького Сходу та неефективні методи протидії та запобігання з боку світової спільноти.

У європейських ЗМІ дедалі частіше лунають антимульманські настрої, утверджується ісламофобія (ворожість до ісламу, антимульманський расизм)²⁵. Амбівалентність європейської політики полягає у тому, що з одного боку забезпечується правова сторона релігійної діяльності мусульман. Але водночас через стереотипізацію останніх як «суб'єктів, здатних до насилля» ця діяльність час від часу

24 Sarrazin T. Deutschland schafft sich ab: Wie wir unser Land aufs Spiel setzen / Thilo Sarrazin/ — München: Deutsche Verlagsanstalt, 2010. — 464 S.

25 Muslims in the European Union. Discrimination and Islamophobia. EUMC. — Austria: Printer MANZ CROSSMEDIA GmbH & Co KG, 2006. — 115 p. // електронний варіант: <http://fra.europa.eu/fraWeb/search.do?searchText=islam&idLang=de&idSite=1>

у ЗМІ таврується (стигматизується) як «ворожа ісламізація Європи». Бажання швейцарської мусульманської громади збудувати нові мінарети викликало протестну реакцію місцевих жителів, які шляхом референдуму, проведеного 29 листопада 2009 року (57,5 % від учасників референдуму) заборонили подібні дії. Прагнення мусульман було сприйнято швейцарцями як прояв ісламської політико-релігійної агресії та зазіхань на країну. Але разом з тим чимала частина населення підтримала гасло «Неба Швейцарії вистачить усім». Сам факт проведення подібного референдуму, як і його результати, були засуджені низкою європейських політиків, правозахисних організацій вважаючи його перешкодою для конструктивного міжконфесійного діалогу. Частина ж європолітикуму наголосила на нетотожності дотримання релігійних свобод із правом будувати мінарети.

Продуктування образу мусульман як суб'єктів, здатних до насилля спричинила переосмислення й інших європейських цінностей. Так, 20 вересня 2005 року датська газета «Jyllands-Posten» опублікувала серію з 12 карикатур на пророка Мухаммеда, в якій чітко прослідковувалась асоціація образу Пророка з терористами (напр., Курт Вестергор зобразив Мухаммеда з бомбою, що от-от має вибухнути, замість тюрбана на голові). Згодом ці карикатури було передруковані у багатьох західних ЗМІ. Зображення Пророка Мухаммеда заборонено в ісламі, а тим паче його висміювання. Ісламський світ визнав це вершиною нетолерантності з боку датчан, в багатьох ісламських країнах пройшли масові акції протесту, напади на посольства європейських держав, в деяких країнах оголошено бойкот датським та норвезьким товарам. Редакція газети розцінила свої дії як такі, які здійснені в рамках гарантованої Конституцією свободою слова.

А відтак, у європейському суспільстві розпочалася дискусія про межі свободи слова та релігійну толерантність. Але відсутність з боку філософів, соціологів та політиків чіткої оцінки та механізмів запобігання конфліктів у цій площині призвела до їх радикалізації, що завершилося збройним нападом 7 січня 2015 року на редакцію французького журналу «Тижневик Шалі» («Charlie Hebdo»), відомого скандальними карикатурами, що мають ісламофобний та антисемітський характер, групою мусульман. Ці події хоча й були засуджені багатьма очільниками ісламських держав, посилили ісламофобні настрої, зокрема проведена низка акцій під гаслом «Je suis Charlie», яка маючи на меті інтегрувати суспільство у підтримці свободи слова як базової цінності західної культури та проти тероризму, по суті артикулювала антиісламські гасла. Водночас, питання релігійної толерантності та поваги до духовних символів залишилися поза увагою, поступаючись політичній кон'юктурі.

Отже, ісламофобні настрої у суспільній свідомості європейців посилюють виразність образу мусульман як «суб'єктів, здатних до насилля». Такі настрої полягли в основу художніх творів «Меч Пророка» Срджи Тріфковича, «Лють і гордість» Оріани Фаллачі, «Платформа» Мішеля Уельбека, роману-антиутопії «Мечеть Паризької Богоматері» Олени Чудінової, фільмів Герта Віддерса «Фітна», Тео ван Гога «Субмісія», Вейна Коппінга та Рафаеля Шора «Одержимість: війна радикального ісламу проти Заходу».

Висновки. У періоди соціальних трансформацій, у т. ч. й під впливом глобалізаційних процесів, здійснюється зміна однієї форми насилля, яка руйнує існуючі правові норми, іншою, яка легітимізує та підтримує нововстановлені. Одним із найефективніших способів, які сприяють

переходу, це спрямування соціальної енергії нестабільного суспільства на боротьбу із спільним для усіх спільнот ворогом. За доби глобалізації у західній масовій культурі продукується образ спільного ворога — «суб'єкта, здатного до насилля». Одним із таких «суб'єктів» проголошено мусульман. Незважаючи на те, що іслам по своїй суті є мирною релігією, у західній суспільній свідомості методами стереотипізації на клішування утверджено асоціативний образ мусульман як агресорів, терористів, які у будь-який момент здатні здійснити акт насилля. У мас-медіа це здійснюється як цілеспрямовано, так і внаслідок слідування усталеним стереотипам. Формування образу мусульман як «суб'єктів, здатних на насилля» здійснюється на основі реалізації принципу європоцентризму, що визначає відмінні від західних культурні, економічні, політичні, правові норми та традиції як несучасні, які несуть загрозу стабільності Заходу. Але збільшення чисельності мусульман, які проживають у Європі, призвело до переоцінки цінностей, актуалізувало необхідність пошуку соціальних компромісів для зменшення ісламофобних настроїв, які живлять цей образ.